

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์อินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ในผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ผู้วิจัย : พระมหาบุญเลิศ ธรรมทสฺสี/โอสสุ

ปริญญา : พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

- |                            |                                                                                                |
|----------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------|
| : พระสุธีธรรมานวัตร ผศ.ดร. | ป.ธ. ๙, M.A., (Pali&Sanskrit), Ph.D. (Pali )                                                   |
| : ดร.พิพัฒน์ ยอดพฤติการ    | วศ.บ. (วิศวกรรมไฟฟ้า), วศ.ม. (เทคโนโลยีสารสนเทศทางธุรกิจ), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)                |
| : ดร. จุฑามาศ วารีแสงทิพย์ | อ.บ. (อภิธรรมบัณฑิต), วท.บ. (การพยาบาลเกียรตินิยม), พธ.ม. (พระพุทธศาสนา), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา) |

วันสำเร็จการศึกษา : ๒๙ มีนาคม ๒๕๕๖

#### บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อวิเคราะห์ความหมายและความสำคัญของอินทรีย์ ๕ และญาณ ๑๖ (๒) เพื่อศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบระหว่างญาณ ๑๖ กับอินทรีย์ ๕ และ (๓) เพื่อสร้างตัวชี้วัดของความเป็นอินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับระดับญาณ ๑๖

วิธีการวิจัย เป็นการศึกษาด้านเอกสารและด้านภาคสนาม โดยศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาเรื่องอินทรีย์ ๕ และญาณ ๑๖ ภายใต้รูปแบบการเจริญสติปัฏฐาน ๔ หรือวิปัสสนากัมมัฏฐานแล้วนำมาสร้างเป็นแบบประเมินอินทรีย์ ๕ ก่อนและหลังการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และกลุ่มตัวอย่างในการศึกษาประกอบด้วยนิสิตระดับปริญญาโทและปริญญาเอก ที่สมัครเข้าปฏิบัติในโครงการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีการศึกษา ๒๕๕๕ ซึ่งจัดขึ้นที่มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อ.วังน้อย จ.พระนครศรีอยุธยา ระหว่างวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน - ๑๔ ธันวาคม จำนวน ๒๐๐ รูป/คน โดยใช้แบบประเมินอินทรีย์ ๕ ซึ่งสร้างขึ้นจากการศึกษาด้านเอกสาร

ผลจากการศึกษาวิจัยพบว่า แนวคิดเรื่องอินทรีย์ ๕ คือความเป็นใหญ่ในอำนาจหรือหน้าที่ของตน และมีความสำคัญ ๕ ประการ คือ (๑) สัทอินทรีย์ มีความเป็นใหญ่ในการเชื่อมั่นเลื่อมใส (๒) วิริยอินทรีย์ มีความเป็นใหญ่ในความเพียรที่ไม่ย่อท้อ (๓) สตินทรีย์ มีความเป็นใหญ่ในการยังจิตให้รู้เท่าทัน (๔) สมาธิอินทรีย์ มีความเป็นใหญ่ในการตั้งมั่น (๕) ปัญญาอินทรีย์ มีความเป็นใหญ่ในการหยั่งรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง และอินทรีย์ทั้ง ๕ เป็นหลักสำหรับปฏิบัติธรรม และเป็นหลักธรรมที่เป็นเครื่องวัดความพร้อมและบ่งชี้วัดความก้าวหน้าของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และแนวคิดเรื่องญาณ ๑๖ คือผลของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานที่มีการปรับอินทรีย์ทั้ง ๕ ให้สมดุลกัน ญาณ ๑๖ ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ มีนามรูปปัจจุณญาณ เป็นต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างญาณ ๑๖ กับอินทรีย์ ๕ คือเมื่อสัทธากับปัญญา วิริยะกับสมาธิ และสติของผู้ปฏิบัติที่เป็นวิปัสสนาญาณิกะ หรือผู้ที่เป็นสมถะญาณิกะเสมอกัน ย่อมเกิดปัญญาที่เรียกว่าญาณ ๑๖

การสร้างตัวชี้วัดเพื่อความเป็นอินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ โดยได้แนวคิดมาจากการเปรียบเทียบวิสุทธิ ๗ กับญาณ ๑๖ ในการสร้างตัวชี้วัดครั้งนี้ ใช้ความสมดุลของอินทรีย์ ๕ ไปเปรียบเทียบกับรูปแบบของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน คือ แบบที่ ๑ เปรียบเทียบสัทธินทรีย์คู่กับปัญญินทรีย์ในรูปแบบของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน คือการเดินจงกรม การนั่งสมาธิ การกำหนดทางทวาร ๖ และอิริยาบถย่อย แบบที่ ๒ วิริยอินทรีย์คู่กับสมาธิในในรูปแบบของการเดินจงกรม แบบที่ ๓ มีสตินทรีย์เป็นตัวกลางในการเชื่อมโยงทั้ง ๒ คู่ให้สมดุลกันในรูปแบบการกำหนดทวาร ๖ และอิริยาบถย่อย และแบบที่ ๔ เปรียบเทียบสมาธิอินทรีย์คู่กับวิริยอินทรีย์ในรูปแบบของการนั่งสมาธิ

จากการประเมินอินทรีย์ ๕ ก่อนและหลังการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน พบว่าค่าเฉลี่ยของระดับคะแนนเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดหลังการฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐาน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ( $p < .0.๕$ ) ยกเว้นการมีความรู้และความเข้าใจในการกำหนดทางทวาร ๖ และอิริยาบถย่อย อยู่ในระดับปานกลาง ตัวชี้วัดเพื่อความเป็นอินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ แบบที่ ๑ เพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ส่วนแบบที่ ๒ แบบที่ ๓ และแบบที่ ๔ อยู่ในระดับปานกลาง สำหรับตัวชี้วัดที่สร้างขึ้นมาจากแบบประเมินอินทรีย์ ๕ มีประโยชน์ในการอธิบายระดับของอินทรีย์ ๕ ด้วยการเกิดขึ้นของญาณที่ง่ายชัดเจนเป็นรูปธรรม นอกจากนี้ ตัวชี้วัดยังสามารถใช้เป็นเครื่องมือในการประเมินผลผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานหรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในสถานที่อื่นๆ และใช้เป็นแนวทางในการสร้างเครื่องมือสำหรับการประเมินผลธรรมหมวดอื่นๆ ได้ด้วย

**Dissertation Title** : The Construction of Indicators to Analyze the five Sense-Faculties (Indriya) Comparing with Solasa-ñāṇa in Insight Meditation Practitioners

**Researcher** : Phamahā Boonlert Dhammadassi

**Degree** : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)

**Dissertation Paper Supervisor Committee**

: Phra Sutthithammanuwat  
Pāli IX, M.A. (Pali&Sanskrit), Ph.D. (Pali )

: Dr. Pipat Yodprudtikan  
B.Eng.(Electrical Engineering),  
M.Eng. (IT business), Ph.D. (Buddhist Studies)

: Dr. Jutamas Vareesangthip  
B.Sc. (Nursing), B.A. (Abhidhamma Studies),  
M.A., Ph.D. (Buddhist Studies)

**Date of Completion Graduation** : March, 29<sup>th</sup>, 2013

### Abstract

There are three objectives in this thesis, they are, 1) to study the meaning and significance of the five sense-faculties (Indriya) and the sixteen knowledges (Soḷasa-ñāṇa), 2) to comparative study of the five sense-faculties (Indriya) and the sixteen knowledges (Soḷasa-ñāṇa), and 3) to construct of indicator of the five sense-faculties (Indriya) and the sixteen knowledges (Soḷasa-ñāṇa)

This research is the documentary one and the field study research. It is to analytically study the detail of the five sense-faculties and sixteen knowledges which under the model of the development of the four foundations of mindfulness or the Insight Meditation. And it is brought to construct the evaluation of the five sense-faculties in both before and after the meditation practice. The sample group of study is 200 M.A. and Ph.D. students who applied for practicing the Insight Meditation Project of Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University in the Academic Year of 2012 on November, 25<sup>th</sup> to December, 14<sup>th</sup>, 2012 at Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Wangnoi, Phra Nakhon Si Ayutthaya. It is to use the evaluation of the five sense-faculties construting from the study on data.

From the result of study is found that the concept of the five sense-faculties (Indriya) is 1) the power of confidence (Sadhindriya), 2) the power of energy (Viriyindriya), 3) the power of mindfulness (Satindriya), 4) the power of concentration

(Samādhindriya), and 5) the power of wisdom (paññindriya). The five sense-faculties is the essence of meditation practice. It is the principle constructing of readiness and indicator of the process of the meditators and the concept of the sixteen knowledges (Soḷasa-ñāṇa) is the result of the development of Insight Meditation which improving the five sense-faculties balance the sixteen knowledges occurred respectively e.g. Nāmarūparicchedañāṇa etc.

The relationship of the sixteen knowledges (Soḷasa-ñāṇa) and the five sense-faculties (Indriya), when Saddhā and Paññā, Viriya and Samādhi, and Sati (mindfulness) of meditators Vipassanāyānika and Samathayānika, is balanced, the Paññā occurred, it is called the sixteen knowledges (Soḷasa-ñāṇa).

The construction of indicator of the five sense-faculties compared with the sixteen knowledge had gotten from the concept of comparison between the seven purifications (Visuddhi) and the sixteen knowledge (Soḷasa-ñāṇa). This construction of indicator is to use the balance of the five sense-faculties compare with the form of Insight Meditation practice, the first form: the comparison between Saddhindriya and Paññindriya in the form of Insight Meditation practice that is walking, sitting, and noting the six sense-doors and sub-activities, the second form: Viriyindriya and Samādhindriya in the form of walking, the third form: Satindriya is the center of connection balance the two pairs in noting the six sense-doors and sub-activities, and the fourth form: the comparison between Samādhindriya and Viriyindriya in the form of sitting.

From the evaluation of the five sense-faculties of the insight meditators in pretest and posttest is found that the total mean of the score is statistic significantly increase ( $p < 0.05$ ), except knowledge and understanding in noting the six sense-doors and sub-activities which is in medium level. The indicator of the five sense-faculties compare with the sixteen knowledges, the first form is statistic significantly increase, then the form of second, third and fourth is in medium level. The indicator is constructed by the evaluation of the five sense-faculties has the benefit for explanation of the level of five Indriyas by occurring of Ñāṇa obviously. Besides, the indicator can be used for the tool of evaluation the result of Insight meditators or meditators who developing the four foundations of mindfulness in the other places and it can be also used in the way for construction of the tool for evaluation of other Dhamma's sections.

## กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ เป็นส่วนหนึ่งที่ผู้วิจัยได้รับทุนการศึกษาของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทุนการศึกษาเล่าเรียนหลวง และทุนการศึกษาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และสำเร็จลุล่วงลงได้เพราะอาศัยกัลยาณมิตร ซึ่งผู้วิจัยขอระบุชื่ออาหรือนามสกุลเพื่อแสดงความขอบพระคุณ ขอบคุณและอนุโมทนาคุณ ดังต่อไปนี้ คือพระสุธีธรรมานุวัตร, ผศ.ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย ผู้เปี่ยมด้วยความเมตตากรุณาต่อศิษยานุศิษย์ อาจารย์ ดร.พิพัฒน์ ยอดพฤติการ และอาจารย์ ดร. จุฑามาศ วารีสงาทิพย์ คณะกรรมการควบคุมที่ช่วยแนะนำ ตรวจสอบจนทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จบลง ขออนุโมทนาขอบคุณขอบใจเพื่อนร่วมรุ่นที่ ๖ ทุกรูป/คน พระปลัดปรีชา คนธโก พระสุรศักดิ์ กิตติปัญญา นายดวงดี โอฐสุ นายเดชฤทธิ์ โอฐสุ คุณกนกวรรณ กรุณาฤทธิโยธิน คุณกนกพร เทียรทอง คุณบุญล้อม วิบุละ และคุณจันทร์ธรรม อินทรีเกิด ผู้คอยช่วยเหลือ และให้กำลังใจในยามที่มีอุปสรรคขัดข้อง คณาจารย์และเจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยทุกท่าน ทุกคนที่มีส่วนเกี่ยวข้อง

ด้วยกุศลที่เกิดจากการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายบูชาพระคุณพระรัตนตรัย ขอถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรมวงศานุวงศ์ และขอบูชาคุณพระเดชพระคุณพระราชวิมลโมลี (ดำรง ญาณธมโม, ป.ธ.๙) ผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ให้การอุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา พระครูวิสุทธิธรรมญาณ (สนิท วิสุทธิธมโม) เจ้าอาวาสวัดใหม่สุนทรการาม อ.พิมาย จ.นครราชสีมา พระอาจารย์ผู้ให้ความเมตตาอบรมสั่งสอนเมื่อครั้งผู้วิจัยเป็นสามเณร พระครูพิพัฒน์นุกูล (เทียม นนทโก) เจ้าอาวาสวัดใหม่อมตรส เขตพระนคร กรุงเทพฯ ผู้ให้ความเอื้อเฟื้ออำนวยความสะดวกด้านที่พักอาศัย และการทำกิจหน้าที่ทุกอย่างเพื่อพระพุทธศาสนา ขออนุโมทนาคุณคุณแม่เรือน โอฐสุ มารดาผู้ให้สิ่งที่มีค่าที่สุดคือชีวิต ให้ผู้วิจัยกำเนิดเกิดมาเป็นมนุษย์และให้ได้มีโอกาสเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา และขออุทิศบุญกุศลให้พ่อคุณ โอฐสุ บิดาผู้ให้ชีวิตอีกท่านหนึ่งซึ่งล่วงลับไปแล้ว และพระครูวิจิตรสมณคุณ อดีตเจ้าอาวาสวัดใหม่หนองบัวรี อ.ชุมพวง จ.นครราชสีมา ผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ให้การบรรพชาเป็นสามเณร ซึ่งท่านมรณภาพไปแล้ว

ผู้วิจัยเห็นว่า วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นเรื่องที่ยากและซับซ้อน ถึงแม้จะได้พยายามทำการวิจัยให้ละเอียดแล้วก็ตาม เพราะผู้ที่ทำวิจัยเรื่องนี้ต้องมีประสบการณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอย่างมาก และงานวิจัยในลักษณะนี้ถือว่า เป็นคู่มือหรือแนวแนะนำสำหรับวิปัสสนาจารย์ในการสอบอารมณ์โยคีหรือผู้ปฏิบัติเป็นมาตรฐานต่อไป ขอพระสัทธรรมของพระผู้มีพระภาคพุทธมุนีเจ้า พระผู้เป็นนาถะ ผู้ทรงพอพระทัยในการเกื้อกูลสัตว์ทั้งปวง จงดลารองอยู่ตราบนานเท่านาน

พระมหาบุญเลิศ ธมมทสสี

๒๖ มีนาคม ๒๕๕๖

## สารบัญ

| เรื่อง                                           | หน้า      |
|--------------------------------------------------|-----------|
| บทคัดย่อภาษาไทย                                  | ก         |
| บทคัดย่อภาษาอังกฤษ                               | ค         |
| กิตติกรรมประกาศ                                  | จ         |
| สารบัญตาราง                                      | ฉ         |
| คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ                        | ฎ         |
| <b>บทที่ ๑ บทนำ</b>                              | <b>๑</b>  |
| ๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา               | ๑         |
| ๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย                      | ๔         |
| ๑.๓ ขอบเขตการวิจัย                               | ๔         |
| ๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ                          | ๕         |
| ๑.๕ นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย                   | ๕         |
| ๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง          | ๖         |
| ๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ                    | ๑๒        |
| <b>บทที่ ๒ ความหมายและความสำคัญของอินทรีย์ ๕</b> | <b>๑๔</b> |
| ๒.๑ แนวคิดเกี่ยวกับอินทรีย์ ๕                    | ๑๔        |
| ๒.๒ ความหมายของอินทรีย์ ๕                        | ๑๘        |
| ๒.๓ ประเภทของอินทรีย์ ๕                          | ๑๙        |
| ๒.๓.๑ สัตอินทรีย์                                | ๑๙        |
| ๒.๓.๒ วิริยอินทรีย์                              | ๒๓        |
| ๒.๓.๓ สตินอินทรีย์                               | ๒๖        |
| ๒.๓.๔ สมาอินทรีย์                                | ๒๘        |
| ๒.๓.๕ ปัญญินทรีย์                                | ๓๑        |
| ๒.๔ ความสำคัญของอินทรีย์ ๕                       | ๓๓        |
| ๒.๔.๑ ความเป็นปัจจัยต่อเนื้องกัน                 | ๓๓        |
| ๒.๔.๒ การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน                  | ๓๔        |
| ๒.๕ หลักธรรมอื่นที่เกี่ยวข้องกับอินทรีย์ ๕       | ๓๗        |

| เรื่อง                                                                                   | หน้า       |
|------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>บทที่ ๓ เปรียบเทียบระหว่างอินทรี ๕ กับญาณ ๑๖</b>                                      | <b>๔๓</b>  |
| ๓.๑ แนวคิดเกี่ยวกับการเจริญสติปัฏฐาน ๔                                                   | ๔๓         |
| ๓.๒ แนวคิดเกี่ยวกับญาณ ๑๖                                                                | ๔๘         |
| ๓.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างญาณ ๑๖ กับอินทรี ๕                                                | ๗๔         |
| ๓.๔ รูปแบบการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่เป็นปัจจัยให้เกิดญาณ ๑๖ กับ อินทรี ๕             | ๑๑๐        |
| ๓.๔.๑ รูปแบบเดินจงกรม                                                                    | ๑๑๑        |
| ๓.๔.๒ รูปแบบการนั่งสมาธิ                                                                 | ๑๑๘        |
| ๓.๔.๓ รูปแบบการกำหนดทางทวาร ๖ และอิริยาบถย่อย                                            | ๑๒๑        |
| ๓.๔.๔ หลักธรรมเกื้อหนุนต่อวิปัสสนากัมมัฏฐาน                                              | ๑๒๙        |
| ๓.๔.๕ การปรับอินทรี ๕                                                                    | ๑๓๒        |
| <b>บทที่ ๔ การสร้างตัวชีวิตเพื่อกำหนดระดับของความเป็นอินทรี ๕</b>                        | <b>๑๓๗</b> |
| ๔.๑ ตัวชีวิตอินทรี ๕ ด้วยญาณ ๑๖                                                          | ๑๓๗        |
| ๔.๑.๑ แนวคิดตัวชีวิตวิสุทธิ ๗ กับญาณ ๑๖                                                  | ๑๓๗        |
| ๔.๑.๒ แนวคิดตัวชีวิตอินทรี ๕ ด้วยญาณ ๑๖                                                  | ๑๔๔        |
| ๔.๒ ระเบียบวิธีการวิจัย                                                                  | ๑๔๙        |
| ๔.๒.๑ การวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Method)                                            | ๑๔๙        |
| ๔.๒.๒ การวิจัยภาคสนาม (Field Research)                                                   | ๑๔๙        |
| ก. แบบประเมินก่อนการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน                                             | ๑๕๐        |
| ข. แบบประเมินหลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน                                             | ๑๕๐        |
| <b>บทที่ ๕ ผลการวิเคราะห์ข้อมูล</b>                                                      | <b>๑๖๑</b> |
| ๕.๑ ผลการวิเคราะห์ข้อมูลทั่วไปของนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน                        | ๑๖๑        |
| ๕.๒ ผลการวิเคราะห์ความรู้และความเข้าใจของนิสิต ก่อนการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน           | ๑๖๔        |
| ๕.๓ ผลการวิเคราะห์อินทรี ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ของนิสิต ก่อนการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน | ๑๗๒        |
| ๕.๔ ผลการวิเคราะห์ความรู้และความเข้าใจของนิสิต หลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน           | ๑๘๘        |
| ๕.๕ ผลการวิเคราะห์อินทรี ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ของนิสิต หลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน | ๑๙๗        |
|                                                                                          | ๑๖๐        |

| เรื่อง                                                                                                                            | หน้า       |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| ๕.๖ ผลการวิเคราะห์ความรู้และความเข้าใจของนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน<br>โดยเปรียบเทียบก่อนและหลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน | ๒๑๔        |
| ๕.๗ ผลการวิเคราะห์อินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ โดยเปรียบเทียบก่อน<br>และหลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน                        | ๒๑๙        |
| ๕.๘ ผลการการเปรียบเทียบก่อนและหลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานโดยใช้<br>One-Sample Test                                            | ๒๓๒        |
| <b>บทที่ ๖ สรุปผลการวิจัย อภิปราย วิเคราะห์ และข้อเสนอแนะ</b>                                                                     | <b>๒๔๓</b> |
| ๖.๑ สรุปผลการวิจัย                                                                                                                | ๒๔๕        |
| ๖.๒ อภิปราย                                                                                                                       | ๒๕๓        |
| ๖.๓ วิเคราะห์                                                                                                                     | ๒๕๗        |
| ๖.๔ ข้อเสนอแนะ                                                                                                                    | ๒๕๙        |
| <b>บรรณานุกรม</b>                                                                                                                 | <b>๒๖๑</b> |
| <b>ภาคผนวก</b>                                                                                                                    | <b>๒๖๕</b> |
| ก. แบบประเมินอินทรีย์ ๕ ก่อนการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน                                                                           | ๒๖๖        |
| ข. แบบประเมินอินทรีย์ ๕ หลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน                                                                           | ๒๗๖        |
| ตารางแสดงคำร้อยละเรื่องข้อมูลทั่วไปของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน                                                                 | ๒๘๔        |
| ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัย                                                                                        | ๓๐๙        |
| หนังสือนิมนต์พระราชสิทธิมนี,วิ.ดร. เป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัย                                                        | ๓๑๓        |
| หนังสือนิมนต์พระสมภาร สมภาโร,ผศ. เป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัย                                                          | ๓๑๔        |
| หนังสือนิมนต์พระครูภาวนาวราลังการ,วิ. เป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัย                                                     | ๓๑๕        |
| หนังสือเชิญ ศ.เกียรติคุณ นพ.จำลอง ดิษยวณิช เป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัย                                                | ๓๑๖        |
| <b>ประวัติผู้วิจัย</b>                                                                                                            | <b>๓๑๗</b> |

## สารบัญตาราง

หน้า

|            |                                                                              |     |
|------------|------------------------------------------------------------------------------|-----|
| ตาราง ก    | เปรียบเทียบวิสุทธิ ๗ กับญาณ ๑๖                                               | ๑๔๒ |
| ตาราง ข    | เปรียบเทียบวิสุทธิ ๗ กับญาณ ๑๖ และอินทรีย์ ๕                                 | ๑๔๕ |
| ตารางที่ ๑ | แสดงคำร้อยละเรื่องข้อมูลทั่วไปของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน                 | ๑๖๑ |
| ตารางที่ ๒ | (๑) แสดงคำร้อยละความรู้และความเข้าใจ เรื่อง การเดินจงกรม                     | ๑๖๔ |
| ตารางที่ ๒ | (๒) แสดงคำร้อยละความรู้และความเข้าใจ เรื่อง การนั่งสมาธิ                     | ๑๖๕ |
| ตารางที่ ๒ | (๓) แสดงคำร้อยละความรู้และความเข้าใจ เรื่อง การกำหนดทางทวาร ๖                | ๑๖๗ |
| ตารางที่ ๒ | (๔) แสดงคำร้อยละความรู้และความเข้าใจ เรื่องการกำหนดอิริยาบถย่อย              | ๑๖๙ |
| ตารางที่ ๓ | (๑) แสดงคำร้อยละสัทธินทรีย์ (ศรัทธา) คู่กับ ปัญญินทรีย์ (ปัญญา)              | ๑๗๒ |
| ตารางที่ ๓ | (๒) วิริยินทรีย์ (วิริยะ)กับสมาธิินทรีย์ (สมาธิ) ในรูปแบบของการเดินจงกรม     | ๑๗๔ |
| ตารางที่ ๓ | (๓) สตินทรีย์ (สติ) ในรูปแบบการกำหนดทางทวาร ๖ และอิริยาบถย่อย                | ๑๗๙ |
| ตารางที่ ๓ | (๔) สมาธิินทรีย์ (สมาธิ) คู่กับวิริยินทรีย์ (วิริยะ) ในรูปแบบของการนั่งสมาธิ | ๑๘๓ |

|            |                                                                                                                   |     |
|------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| ตารางที่ ๔ | (๑) แสดงค่าร้อยละความรู้และความเข้าใจการเดินจงกรม (หลังการปฏิบัติ)                                                | ๑๘๘ |
| ตารางที่ ๔ | (๒) แสดงค่าร้อยละความรู้และความเข้าใจการนั่งสมาธิ (หลังการปฏิบัติ)                                                | ๑๙๐ |
| ตารางที่ ๔ | (๓) แสดงค่าร้อยละความรู้และความเข้าใจการกำหนดทางทวาร ๖ (หลัง)                                                     | ๑๙๑ |
| ตารางที่ ๔ | (๔) แสดงค่าร้อยละความรู้และความเข้าใจการกำหนดอริยาบถย่อย (หลัง)                                                   | ๑๙๓ |
| ตารางที่ ๕ | (๑) แสดงค่าร้อยละสัทินทรีย์ (ศรัทธา) คู่กับปัญญินทรีย์ (ปัญญา) (หลัง)                                             | ๑๙๗ |
| ตารางที่ ๕ | (๒) แสดงค่าร้อยละวิริยินทรีย์ (วิริยะ) คู่กับสมาธิินทรีย์ (สมาธิ)                                                 | ๑๙๙ |
| ตารางที่ ๕ | (๓) แสดงค่าร้อยละสตินทรีย์ (สติ) เป็นตัวกลางเชื่อมโยง สัทธากับปัญญา และวิริยะกับสมาธิ ให้เสมอกัน (หลังการปฏิบัติ) | ๒๐๔ |
| ตารางที่ ๕ | (๔) แสดงค่าร้อยละของสมาธิินทรีย์คู่กับวิริยินทรีย์ (หลังการปฏิบัติ)                                               | ๒๐๙ |
| ตารางที่ ๖ | (๑) แสดงค่าร้อยละของความรู้และความเข้าใจการเดินจงกรม (ก่อน-หลัง)                                                  | ๒๑๔ |
| ตารางที่ ๖ | (๒) แสดงค่าร้อยละของความรู้และความเข้าใจการนั่งสมาธิ (ก่อน-หลัง)                                                  | ๒๑๕ |
| ตารางที่ ๖ | (๓) แสดงค่าร้อยละของความรู้ความเข้าใจกำหนดทวาร ๖ (ก่อน-หลัง)                                                      | ๒๑๖ |
| ตารางที่ ๖ | (๔) แสดงค่าร้อยละของความรู้ความเข้าใจกำหนดอริยาบถย่อย (ก่อน-หลัง)                                                 | ๒๑๗ |
| ตารางที่ ๗ | (๑) แสดงค่าร้อยละของสัทินทรีย์คู่กับปัญญินทรีย์ (ก่อน-หลัง)                                                       | ๒๒๐ |
| ตารางที่ ๗ | (๒) แสดงค่าร้อยละของวิริยินทรีย์กับสมาธิินทรีย์ (ก่อน-หลัง)                                                       | ๒๒๑ |
| ตารางที่ ๗ | (๓) แสดงค่าร้อยละของสตินทรีย์เป็นตัวกลางเชื่อมโยง (ก่อน-หลัง)                                                     | ๒๒๔ |
| ตารางที่ ๗ | (๔) แสดงค่าร้อยละของสมาธิินทรีย์กับวิริยินทรีย์ (ก่อน-หลัง)                                                       | ๒๒๙ |
| ตารางที่ ๘ | (๑) แสดงค่าเฉลี่ย One-Sample Test การเดินจงกรม (ก่อน-หลัง)                                                        | ๒๓๒ |
| ตารางที่ ๘ | (๒) แสดงค่าเฉลี่ย One-Sample Test การนั่งสมาธิ (ก่อน-หลัง)                                                        | ๒๓๓ |
| ตารางที่ ๘ | (๓) แสดงค่าเฉลี่ย One-Sample Test กำหนดทวาร ๖ (ก่อน-หลัง)                                                         | ๒๓๔ |
| ตารางที่ ๘ | (๔) แสดงค่าเฉลี่ย One-Sample Test กำหนดอริยาบถย่อย (ก่อน-หลัง)                                                    | ๒๓๔ |
| ตารางที่ ๘ | (๕) แสดงค่าเฉลี่ย One-Sample Test สัทินทรีย์กับปัญญินทรีย์ "----"                                                 | ๒๓๖ |
| ตารางที่ ๘ | (๖) แสดงค่าเฉลี่ย One-Sample Test วิริยินทรีย์กับสมาธิินทรีย์ "----"                                              | ๒๓๖ |
| ตารางที่ ๘ | (๗) แสดงค่าเฉลี่ย One-Sample Test สตินทรีย์เป็นตัวกลางเชื่อมโยง "---"                                             | ๒๓๘ |
| ตารางที่ ๘ | (๘) แสดงค่าเฉลี่ย One-Sample Test สมาธิินทรีย์กับวิริยินทรีย์ "----"                                              | ๒๔๐ |
| ตารางที่ ๙ | แสดงภาพรวมของการวิจัย                                                                                             | ๒๔๔ |

## คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

### การใช้อักษรย่อ

อักษรย่อชื่อคัมภีร์ในวิทยานิพนธ์นี้ ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ดังต่อไปนี้

### คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

การอ้างอิงพระไตรปิฎกอ้างอิงทั้งฉบับภาษาบาลีและภาษาไทย ใช้ระบุชื่อคัมภีร์ และระบุถึงเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น วิ.มหา. (บาลี) ๕/๑๖/๑๕. หมายถึง คัมภีร์วินยปิฎก มหาวิภังคปาติภาษาบาลี เล่ม ๕ ข้อ ๑๖ หน้า ๑๕ วิ.มหา. (ไทย) ๕/๑๖/๒๑-๒๒. หมายถึง คัมภีร์วินยปิฎก มหาวิภังค ภาษาไทย เล่ม ๕ ข้อ ๑๖ หน้า ๒๑-๒๒ เป็นต้น

### พระวินยปิฎก

|                |            |                          |
|----------------|------------|--------------------------|
| วิ.มหา. (บาลี) | = วินยปิฎก | มหาวิภังคปาติ (ภาษาบาลี) |
| วิ.มหา. (ไทย)  | = วินยปิฎก | มหาวิภังค (ภาษาไทย)      |
| วิ.ม. (บาลี)   | = วินยปิฎก | มหาวคคปาติ (ภาษาบาลี)    |
| วิ.ม. (ไทย)    | = วินยปิฎก | มหาวรรค (ภาษาไทย)        |

### พระสุตตันตปิฎก

|               |                           |                            |
|---------------|---------------------------|----------------------------|
| ที.สี. (บาลี) | = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย    | สีลขณธรรคปาติ (ภาษาบาลี)   |
| ที.สี. (ไทย)  | = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย    | สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)      |
| ที.ม. (บาลี)  | = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย    | มหาวคคปาติ (ภาษาบาลี)      |
| ที.ม. (ไทย)   | = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย    | มหาวรรค (ภาษาไทย)          |
| ที.ปา. (บาลี) | = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย    | ปาฏิกวรรคปาติ (ภาษาบาลี)   |
| ที.ปา. (ไทย)  | = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย    | ปาฏิกวรรค (ภาษาไทย)        |
| ม.มฺ. (บาลี)  | = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย | มุลปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)   |
| ม.มฺ. (ไทย)   | = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย | มุลปณณาสก (ภาษาไทย)        |
| ม.ม. (บาลี)   | = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย | มชฌิมปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี) |
| ม.ม. (ไทย)    | = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย | มชฌิมปณณาสก (ภาษาไทย)      |
| ม.อุ. (บาลี)  | = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย | อุปริปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี) |
| ม.อุ. (ไทย)   | = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย | อุปริปณณาสก (ภาษาไทย)      |
| ส.ส. (บาลี)   | = สุตตันตปิฎก สกยัตตนิคาย | สคาถวรรคปาติ (ภาษาบาลี)    |

|                  |   |                           |                              |
|------------------|---|---------------------------|------------------------------|
| ส.ส. (ไทย)       | = | สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย | สคาถวรรค (ภาษาไทย)           |
| ส.น. (บาลี)      | = | สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย | นิทานวคคปาติ (ภาษาบาลี)      |
| ส.น. (ไทย)       | = | สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย | นิทานวรรค (ภาษาไทย)          |
| ส.ข. (บาลี)      | = | สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย | ขณธวาวคคปาติ (ภาษาบาลี)      |
| ส.ข. (ไทย)       | = | สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย | ขณธวาวรรค (ภาษาไทย)          |
| ส.สพ. (บาลี)     | = | สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย | สพายนวคคปาติ (ภาษาบาลี)      |
| ส.สพ. (ไทย)      | = | สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย | สพายนวรรค (ภาษาไทย)          |
| ส.ม. (บาลี)      | = | สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย | มหาวาวคคปาติ (ภาษาบาลี)      |
| ส.ม. (ไทย)       | = | สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย | มหาวาวรรค (ภาษาไทย)          |
| อง.ทก. (บาลี)    | = | สูตรตันตปิฎก องคุดตนิกราย | ทกนิปาทปาติ (ภาษาบาลี)       |
| อง.ทก. (ไทย)     | = | สูตรตันตปิฎก องคุดตนิกราย | ทกนิบาต (ภาษาไทย)            |
| อง.ติก. (บาลี)   | = | สูตรตันตปิฎก องคุดตนิกราย | ติกนิปาทปาติ (ภาษาบาลี)      |
| อง.ติก. (ไทย)    | = | สูตรตันตปิฎก องคุดตนิกราย | ติกนิบาต (ภาษาไทย)           |
| อง.จตุกก. (บาลี) | = | สูตรตันตปิฎก องคุดตนิกราย | จตุกกนิปาทปาติ (ภาษาบาลี)    |
| อง.จตุกก. (ไทย)  | = | สูตรตันตปิฎก องคุดตนิกราย | จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)         |
| อง.ปญจก. (บาลี)  | = | สูตรตันตปิฎก องคุดตนิกราย | ปญจกนิปาทปาติ (ภาษาบาลี)     |
| อง.ปญจก. (ไทย)   | = | สูตรตันตปิฎก องคุดตนิกราย | ปญจกนิบาต (ภาษาไทย)          |
| อง.ฉกก. (บาลี)   | = | สูตรตันตปิฎก องคุดตนิกราย | ฉกกนิปาทปาติ (ภาษาบาลี)      |
| อง.ฉกก. (ไทย)    | = | สูตรตันตปิฎก องคุดตนิกราย | ฉกกนิบาต (ภาษาไทย)           |
| อง.นวก. (บาลี)   | = | สูตรตันตปิฎก องคุดตนิกราย | นวกนิปาทปาติ (ภาษาบาลี)      |
| อง.นวก. (ไทย)    | = | สูตรตันตปิฎก องคุดตนิกราย | นวกนิบาต (ภาษาไทย)           |
| อง.ทสก. (บาลี)   | = | สูตรตันตปิฎก องคุดตนิกราย | ทสกนิปาทปาติ (ภาษาบาลี)      |
| อง.ทสก. (ไทย)    | = | สูตรตันตปิฎก องคุดตนิกราย | ทสกนิบาต (ภาษาไทย)           |
| ขุ.ธ. (บาลี)     | = | สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกราย  | ธมมปทปาติ (ภาษาบาลี)         |
| ขุ.ธ. (ไทย)      | = | สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกราย  | ธมมบท (ภาษาไทย)              |
| ขุ.ป. (บาลี)     | = | สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกราย  | ปฏิสัมภิตามคคปาติ (ภาษาบาลี) |
| ขุ.ป. (ไทย)      | = | สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกราย  | ปฏิสัมภิตามวรรค (ภาษาไทย)    |

### พระอภิธรรมปิฎก

|                |   |             |                        |
|----------------|---|-------------|------------------------|
| อภิ.สง. (บาลี) | = | อภิธมมปิฎก  | ธมมสงคปาติ (ภาษาบาลี)  |
| อภิ.สัง. (ไทย) | = | อภิธรรมปิฎก | ธมมสังคณ (ภาษาไทย)     |
| อภิ.วิ. (บาลี) | = | อภิธมมปิฎก  | วิภังคปาติ (ภาษาบาลี)  |
| อภิ.วิ. (ไทย)  | = | อภิธรรมปิฎก | วิภังค์ (ภาษาไทย)      |
| อภิ.ธ. (บาลี)  | = | อภิธมมปิฎก  | ธาทุกถาปาติ (ภาษาบาลี) |
| อภิ.ธ. (ไทย)   | = | อภิธรรมปิฎก | ธาทุกถาบาลี (ภาษาไทย)  |

## คำย่อเกี่ยวกับปรณวิเสส

การอ้างอิงปรณวิเสสภาษาบาลีใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยวิสุทธิมค-  
ปกรณ ได้ระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๕/๙๙. หมายถึง  
วิสุทธิมคปกรณ ภาษาบาลีเล่ม ๒ ข้อ ๕๕ หน้า ๙๙ ฉบับมหาจุฬาปรณวิเสโส วิสุทธิ. (ไทย) ๒/  
๕๕/๙๙. หมายถึง คัมภีร์วิสุทธิมรรคที่รจนาโดยพระพุทธโฆสเถระ และสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ  
อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (Taipei : The Corporate Body of the  
Buddha Education Foundation), ๒๕๕๐. ซึ่งจะบอกข้อและหน้าอย่างชัดเจน

|                 |   |                           |
|-----------------|---|---------------------------|
| วิสุทธิ. (บาลี) | = | วิสุทธิมคปกรณ (ภาษาบาลี)  |
| วิสุทธิ. (ไทย)  | = | วิสุทธิมรรคปกรณ (ภาษาไทย) |

## คำย่อเกี่ยวกับอรรถกถา

การอ้างอิงอรรถกถาภาษาบาลีใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยระบุ เล่ม/ข้อ/  
หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๖๔/๓๑๘. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี  
มหาวคคอฏฐกถา ภาษาบาลี เล่ม ๒ ข้อ ๔๖๔ หน้า ๓๑๘

### อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

|                 |   |                        |                             |
|-----------------|---|------------------------|-----------------------------|
| วิมहा.อ. (บาลี) | = | วินยปิฎก สมณตปาสาทิกา  | มหาวิภังคอฏฐกถา (ภาษาบาลี)  |
| วิมहा.อ. (ไทย)  | = | วินัยปิฎก สมณตปาสาทิกา | มหาวิภังค์อรรถกถา (ภาษาไทย) |

### อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

|                 |   |                            |                               |
|-----------------|---|----------------------------|-------------------------------|
| ที.สี.อ. (บาลี) | = | ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี   | สีลขันธ์กวคคอฏฐกถา (ภาษาบาลี) |
| ที.สี.อ. (ไทย)  | = | ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี   | สีลขันธวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)  |
| ที.ม.อ. (บาลี)  | = | ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี   | มหาวคคอฏฐกถา (ภาษาบาลี)       |
| ที.ม.อ. (ไทย)   | = | ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี   | มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)      |
| ที.ปา.อ. (บาลี) | = | ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี   | ปาฏิกวคคอฏฐกถา (ภาษาบาลี)     |
| ที.ปา.อ. (ไทย)  | = | ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี   | ปาฏิกวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)    |
| ม.ม.อ. (บาลี)   | = | มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี     | มัชฌิมปณาสกอฏฐกถา (ภาษาบาลี)  |
| ม.ม.อ. (ไทย)    | = | มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี     | มัชฌิมปณาสกัอรรถกถา (ภาษาไทย) |
| ส.ส.อ. (บาลี)   | = | สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสินี | สคาถวคคอฏฐกถา (ภาษาบาลี)      |
| ส.ส.อ. (ไทย)    | = | สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสินี | สคาถวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)     |
| ส.ม.อ. (บาลี)   | = | สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสินี | มหาวรรคคอฏฐกถา (ภาษาบาลี)     |
| ส.ม.อ. (ไทย)    | = | สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสินี | มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)      |
| ส.สพ.อ. (บาลี)  | = | สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสินี | สหายนวคคอฏฐกถา (ภาษาบาลี)     |

|                   |   |                            |                                |
|-------------------|---|----------------------------|--------------------------------|
| ส.สพ.อ. (ไทย)     | = | สังยุตตนิกาย สारत्ถปกาสิณี | สหายนววรรคอรธกถา (ภาษาไทย)     |
| ส.ข.อ. (บาลี)     | = | สังยุตตนิกาย สारत्ถปกาสิณี | ขณธวาวรรคอรธกถา (ภาษาบาลี)     |
| ส.ข.อ. (ไทย)      | = | สังยุตตนิกาย สारत्ถปกาสิณี | ขันธวาวรรคอรธกถา (ภาษาไทย)     |
| อง.เอกก.อ.(บาลี)  | = | องคฺตฺตฺรนิกาย มโนปุรณิ    | เอกกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)       |
| อง.เอกก.อ. (ไทย)  | = | อังคฺตฺตฺรนิกาย มโนปุรณิ   | เอกกนิปาต (ภาษาไทย)            |
| อง.ติก.อ. (บาลี)  | = | องคฺตฺตฺรนิกาย มโนปุรณิ    | ติกาทนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)      |
| อง.ติก.อ. (ไทย)   | = | อังคฺตฺตฺรนิกาย มโนปุรณิ   | ติกาทนิปาต (ภาษาไทย)           |
| อง.ปญจก.อ. (บาลี) | = | องคฺตฺตฺรนิกาย มโนปุรณิ    | ปญจกาทนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)     |
| อง.ปญจก.อ. (ไทย)  | = | อังคฺตฺตฺรนิกาย มโนปุรณิ   | ปัญจกาทนิปาต (ภาษาไทย)         |
| ขุ.ข.อ. (บาลี)    | = | ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา   | ขุทฺทกปาธอรธกถา (ภาษาบาลี)     |
| ขุ.ข.อ. (ไทย)     | = | ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา   | ขุทฺทกปาธอรธกถา (ภาษาไทย)      |
| ขุ.ธ.อ. (บาลี)    | = | ขุทฺทกนิกาย                | ธมฺมปทอรธกถา (ภาษาบาลี)        |
| ขุ.ธ.อ. (ไทย)     | = | ขุทฺทกนิกาย                | ธรรมบทอรธกถา (ภาษาไทย)         |
| ขุ.ชา.อ. (บาลี)   | = | ขุทฺทกนิกาย                | ชาตกอรธกถา (ภาษาบาลี)          |
| ขุ.ชา.อ. (ไทย)    | = | ขุทฺทกนิกาย                | ชาตกอรธกถา (ภาษาไทย)           |
| ขุ.ป.อ. (บาลี)    | = | ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปกาสิณี | ปฏิสัมภิทาอรธกถา (ภาษาบาลี)    |
| ขุ.ป.อ. (ไทย)     | = | ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปกาสิณี | ปฏีสัมภิทามรรคอรธกถา (ภาษาไทย) |

### อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

|                    |   |                        |                                |
|--------------------|---|------------------------|--------------------------------|
| อภิ.สง.อ. (บาลี)   | = | อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงคฺคิ | อภฺยฺยสาสิณีอรธกถา (ภาษาบาลี)  |
| อภิ.สง.อ. (ไทย)    | = | อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคคิ | อภฺยฺยสาสิณีอรธกถา (ภาษาไทย)   |
| อภิ.วิ.อ. (บาลี)   | = | อภิธมฺมปิฎก วิภังค     | สมฺโมหวิโนทนีอรธกถา (ภาษาบาลี) |
| อภิ.ปัญจก.อ. (ไทย) | = | อภิธรรมปิฎก            | สมฺโมหวิโนทนีอรธกถา (ภาษาไทย)  |
| อภิ.ปญจก.อ. (บาลี) | = | อภิธมฺมปิฎก            | ปญจปรณอรธกถา (ภาษาบาลี)        |
| อภิ.ปัญจก.อ. (ไทย) | = | อภิธรรมปิฎก            | ปัญจปรณอรธกถา (ภาษาไทย)        |

### คำย่อเกี่ยวกับอรรถกถาปกรณ์วิเสส

การอ้างอิงอรรถกถาปกรณ์วิเสสภาษาบาลีใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดย อภิธมฺมตฺถสงคฺคห ได้ระบุเลขหน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น สงคคห. (บาลี) ๖๖. หมายถึง อภิธมฺมตฺถสงคฺคห ภาษาบาลี หน้า ๖๖ ฉบับมหาจุฬาปกรณ์วิเสส

### อรรถกถาปกรณ์วิเสส

|                  |   |                                 |
|------------------|---|---------------------------------|
| เนตฺติ.อ. (บาลี) | = | ขุทฺทกนิกาย เนตฺติกา (ภาษาบาลี) |
|------------------|---|---------------------------------|

|              |   |                  |            |
|--------------|---|------------------|------------|
| สงคห. (บาลี) | = | อภิธมมตถสงคห     | (ภาษาบาลี) |
| สงคห. (ไทย)  | = | อภิธัมมัตถสังคหะ | (ภาษาไทย)  |

### คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา

การอ้างอิงคัมภีร์ฎีกาภาษาบาลีใช้ฉบับมหาจุฬารัฏฐิกา โดยระบุชื่อคัมภีร์ตามด้วย ข้อ/หน้า เช่น สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๗๔. หมายถึง สารตถที่ปณีฎีกา ภาษาบาลี ข้อ ๒ หน้า ๗๔

การอ้างอิงอภิธมมตถสงคหวิภาวินีฎีกา ใช้ฉบับมหาจุฬารัฏฐิกา โดยระบุชื่อคัมภีร์ตามด้วย หน้า เช่น วิภาวินี. (บาลี) ๖๗. หมายถึง อภิธมมตถสงคหวิภาวินีฎีกา ภาษาบาลี หน้า ๖๗ ฉบับมหาจุฬารัฏฐิกา

การอ้างอิงอภิธมมตถสงคหที่ปณีฎีกา ใช้ฉบับมหาจุฬารัฏฐิกา โดยระบุชื่อคัมภีร์ตามด้วย ข้อ/หน้า เช่น ที่ปณีฎีกา (บาลี) ๔/๑๓-๑๗. หมายถึง อภิธมมตถสงคหที่ปณีฎีกา ภาษาบาลี ข้อ ๔ หน้า ๑๓ ถึงหน้า ๑๗ ฉบับมหาจุฬารัฏฐิกา

### ฎีกาพระวินัยปิฎก

|                   |   |                            |
|-------------------|---|----------------------------|
| สารตถ.ฎีกา (บาลี) | = | สารตถที่ปณีฎีกา (ภาษาบาลี) |
| สารตถ.ฎีกา (ไทย)  | = | สารัตถที่ปณีฎีกา (ภาษาไทย) |
| มูล.ฎีกา. (บาลี)  | = | มูลสิกขาฎีกา (ภาษาบาลี)    |

### ฎีกาปกรณ์วิเสส

|                          |   |                                                |
|--------------------------|---|------------------------------------------------|
| วิภาวินี. (บาลี)         | = | อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา (ภาษาบาลี)                |
| วิภาวินี. (ไทย)          | = | อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา (ภาษาไทย)               |
| สงคหที่ปณี. (บาลี)       | = | อภิธมมตถสงคหที่ปณีฎีกา (ภาษาบาลี)              |
| ปรมตถ. (ไทย)             | = | ปรมัตถที่ปณี อภิธัมมัตถสังคหะฎีกา (ภาษาไทย)    |
| ที่ปณีฎีกา. (บาลี)       | = | อภิธมมตถสงคหที่ปณีฎีกา (ภาษาบาลี)              |
| วิสุทฺธิ.มหาฎีกา. (บาลี) | = | ปรมตถมณชูสาฎีกา วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา (ภาษาบาลี) |